

Van mesolithisch mysterie tot marmeren mikweh

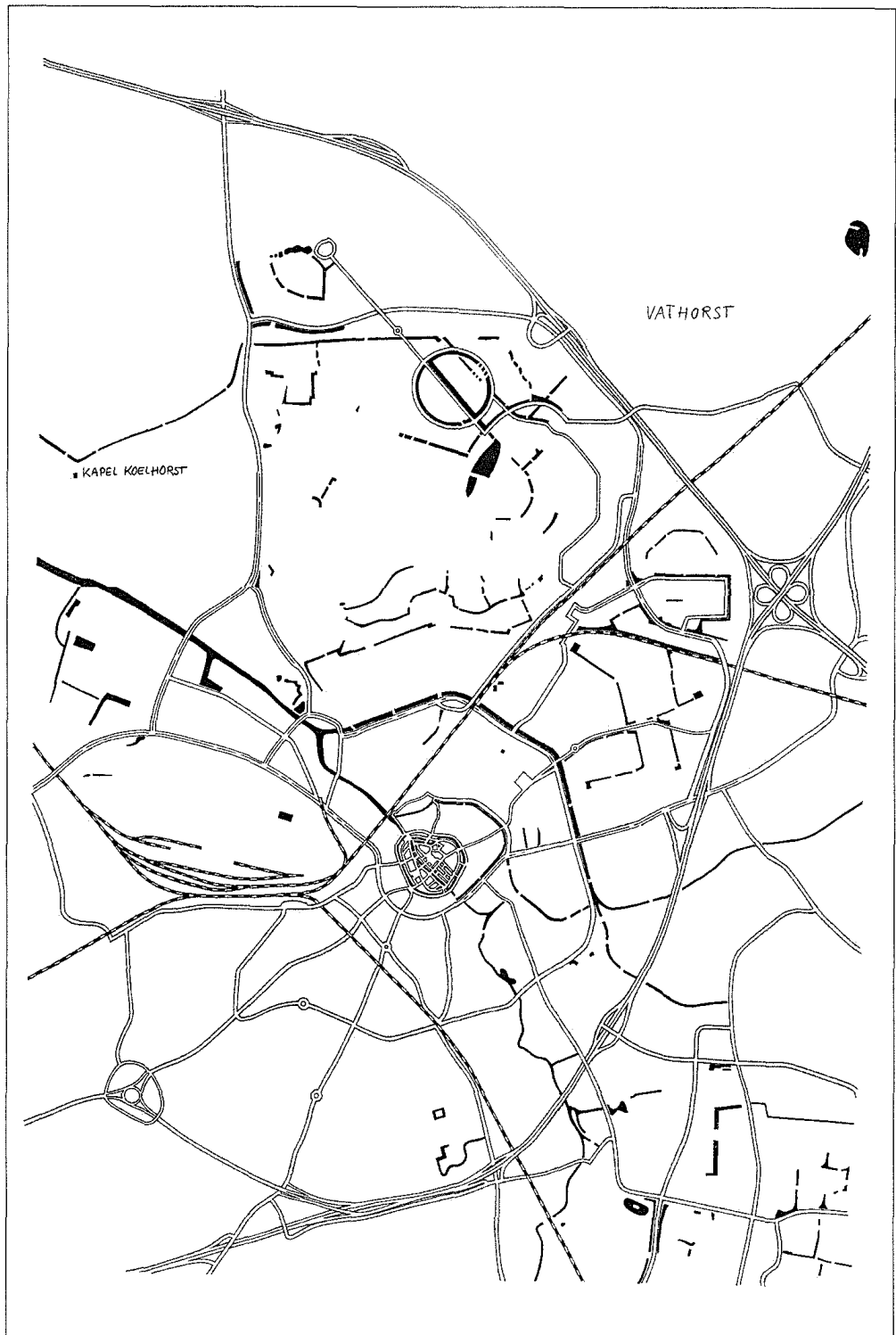
door **FRANCIEN SNIEDER**

Zelden was een opgravingsjaar in Amersfoort zo gevarieerd als het jaar 2000: er werd onder meer gegraven naar sporen van de prehistorie in Vathorst, naar het middeleeuwse dorp Leusden en naar het Joods rituele bad, de mikweh, naast de synagoge in het centrum van de stad. De archeologische dienst van de gemeente heeft een kleine vaste kern archeologen, maar voor het veldwerk wordt de assistentie ingeroepen van archeologen die voor de duur van een project meewerken. Bovendien is de archeologische dienst gezegend met een groep trouwe en zeer goed onderlegde vrijwilligers, die zowel binnen als buiten bergen werk verzetten.

Vathorst In de archeologische kroniek in het vorige jaarboek werd al melding gemaakt van het onderzoek in Vathorst, dat in de zomer van 1999 is begonnen. Lang vóór het bouwrijp maken van deze Vinexlocatie in het noorden van de gemeente zijn proefsleuven door de inmiddels braakliggende akkers getrokken. De dekzandruggen waren gezien hun hogere, dus drogere ligging favoriet voor bewoning in de prehistorie. Zandwinning in de jaren '50 en '60 ten behoeve van aanleg van wegen had echter grootschaliger plaatsgevonden dan al werd vermoed, zodat van de hoogste delen van de ruggen zeker 80 centimeter is verdwenen. Daarmee zijn ook voor een belangrijk deel de sporen uit het verleden weggeschapt. Soms zijn toch de dieper gelegen resten nog bewaard gebleven: in het even ten zuiden van Vathorst gelegen Nieuwland is onder een afgetopte zandrug een graf uit de Klokbekerperiode tevoorschijn gekomen.

Het onderzoek in Vathorst werd, nadat bleek dat op de hogere delen echt niets meer zat, verlegd naar de lagere flanken en nattere gebieden. Bij de Calveenseweg en ten noorden van de Veenweg zijn tientallen kuilen van hoge ouderdom gevonden. De kuilen variëren in doorsnee van ongeveer 80 centimeter tot 2½ meter. Ze zijn gevuld met een lemig materiaal, brokjes houtskool en in sommige bevinden zich enkele microlithen (kleine vuurstenen werktuigjes). C14-dateringen wijzen op een ouderdom van circa 9000 tot 7000 jaar: de periode van het Mesolithicum of de Midden Steentijd. Een aantal van de kuilen is als haardkuil te bestempelen, andere hebben een andere functie gehad vanwege de geringe hoeveelheid verbrand materiaal.

Kuilen van een zelfde omvang en ouderdom zijn ook in het aangrenzende Nieuwland gevonden. Dit gehele gebied, dat zich kenmerkte door een afwisseling van hogere, beboste dekzandruggen en lagere delen, doorsneden door

Kaart met de locaties waar in 2000 is gegraven.

beekjes en een grote rivier (de Eem) had in de Midden Steentijd een voedselrijk milieu: klein waterwild, vogels en vissen waren er in overvloed. De sporen van de jagers en verzamelaars zijn weliswaar veelvuldig, maar helaas moeilijk te duiden. Organisch materiaal ontbreekt en sporen van behuizing eveneens.

Het onderzoek in Vathorst is nog niet afgerond: in 2001 zullen nog enkele concentraties van mesolithische sporen worden onderzocht. Boerderij Vathorst en een groot deel van de nabijgelegen dekzandrug, die overigens wel intact lijkt te zijn, blijven behouden: de grond gaat hier niet op de schop, dus ook niet archeologisch.

Nimmerdor De voetbalvelden van sportpark Nimmerdor moesten plaatsmaken voor een nieuwbouwwijk, vanwege de nabijheid van Oud-Leusden een archeologisch interessante locatie. Waar nu enkel nog de toren van de kerk van Oud-Leusden staat, lag in de Middeleeuwen de toen belangrijke nederzetting Lisiduna. In de bekende oorkonde uit 777, waarin Karel de Grote goederen schenkt aan de bisschop van Utrecht, is sprake van een 'villa Lisiduna', een domein dat een centrale rol in deze streken speelde. De nederzetting bestaat dan al enkele eeuwen, want bij opgravingen voorafgaand aan de aanleg van de A28, begin jaren '80, is een grafveld gevonden, waarin de oudste graven dateren van circa 500.

Een van de vele waterputten van het verdwenen dorp bij Nimmerdor.

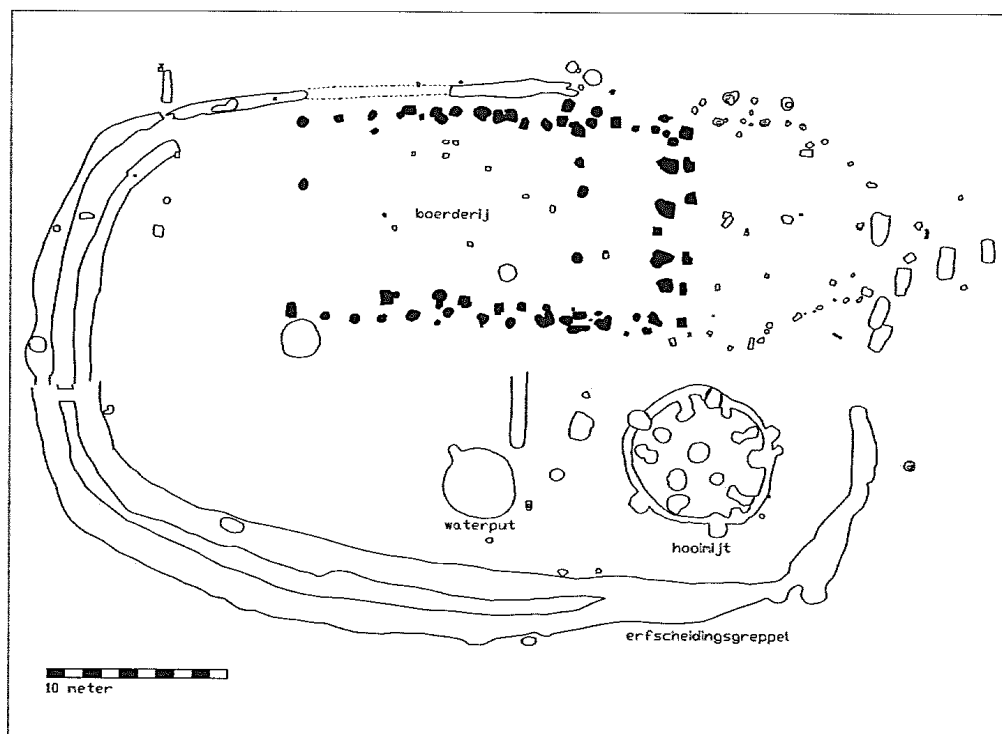
Leusden heeft gedurende de Middeleeuwen tot de 12de eeuw een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van centraal Nederland. Deze rol was wellicht grotendeels gebaseerd op de ijzerindustrie. Het ging hierbij om de winning van ijzer uit klappersteen, die in de stuwwallen van de Utrechtse Heuvelrug en ook op de Veluwe voorkwamen. Bij deze vorm van ijzerindustrie zijn zeer grote hoeveelheden houtskool nodig, waarvoor men de bossen van deze gebieden heeft gebruikt. Dit leidde tot een dramatische ontbossing, die hier en daar uitgestrekte zandverstuivingen tot gevolg had. Uit de opgravingen uit de jaren '80 bleek dat Leusden tegen de 12de eeuw te kampen kreeg met dit soort verstuivingen, waardoor de landbouwgronden bedreigd werden.

Het archeologisch onderzoek dat in augustus en september 2000 op sportpark Nimmerdor is uitgevoerd, voegde aan de geschiedenis van middeleeuws Leusden een hoofdstuk toe. Dicht onder de grasmat van de twee voetbalvelden zijn namelijk de sporen van een verdwenen dorp uit de 13de en 14de eeuw aangetroffen. In de zandige bodem tekenden zich sporen af van minsten vier boerderijen, die hier in de periode van circa 1250 tot 1350 hebben gestaan. Het waren niet alleen woonhuizen met aangrenzende stallen, maar ook schuren, hooimijten en waterputten. In een bepaalde fase kregen de huisplaatsen greppels als erfafscheiding.

De gebouwen waren geheel uit hout opgetrokken en de wanden met leem bestreken. De houten palen waren totaal weggerot, slechts een verkleuring van het zand verried de vorm en grootte. Alleen in de waterputten waar de bodem iets vochtiger was (hoewel het nergens – zelfs op het diepste punt – echt nat was) zijn restanten van organisch materiaal gevonden: de houten tonnen waaruit de putten zijn opgebouwd, en een piepklein kinderschoentje.

Het dorp, of liever gezegd een deel van een dorp (de sporen hielden niet op bij de randen van het onderzoeksterrein), zou wel eens de opvolger van het 12de-eeuwse Leusden kunnen zijn, dat slechts enkele honderden meters van deze nederzetting verwijderd lag. De met ontbossing samenhangende verdroging heeft de bewoners aangezet tot het verplaatsen van de nederzetting in noordelijke richting, waar de gronden lager en relatief natter zijn. In de Middeleeuwen werden nederzettingen in de loop van de tijd vaak verplaatst: de dorpen 'wandelden'. Als de nabijgelegen landbouwgrond was uitgeput, bracht men nieuw land in cultuur, waarbij de boerderijen verplaatst werden om dicht bij de akkers te blijven.

Waarom hebben de boeren deze plek in de 14de eeuw weer verlaten? De vele (geheel verdroogde) waterputten onthullen mogelijk iets van dit mysterie: de bewoners zijn op zoek gegaan naar drinkwater. Het is goed mogelijk dat nu wederom uitdroging, ook van de landbouwgronden, de reden dat men het dorp rond 1350 heeft verlaten. Heeft men zijn heil verder in noordelijke richting gezocht om op lager gelegen en dus nattere gronden het boerenbedrijf voort te

Een van de huisplaatsen van het verdwenen dorp bij Nimmerdor.

zetten? Wie weet heeft het in die tijd bloeiende en groeiende Amersfoort deze boeren gelokt. Een derde en meest dramatische mogelijkheid is dat de grote pestepidemie die woedde van 1348 tot 1350 een groot aantal van de bewoners heeft geveld. We zullen het waarschijnlijk nooit zekere weten.

Rusthof In hetzelfde jaar kreeg de archeologische dienst de kans nog zuidelijker, dicht bij de A28, waar de ROB in de jaren '80 veel sporen uit het rijke verleden van Leusden had opgegraven, onderzoek te doen. Bij de begraafplaats Rusthof wordt een crematorium gebouwd, een Amersfoorts project op Leusdens grondgebied. In december (tot half januari) is onderzoek gedaan in het bos naast de begraafplaats. Een tweede fase in het onderzoek zal plaatsvinden in maart en april 2001.

Bewoning stammend uit de 12de eeuw heeft ook hier de wijk moeten nemen voor zand, dat in een dikke laag over de nederzettingsresten is heen gestoven. Een verslag van deze opgraving zal in het volgende jaarboek verschijnen.

Amicitia Het archeologisch onderzoek op het terrein achter de te handhaven gevel van de sociëteit, die in de nieuwbouw zou worden opgenomen, was in 1999 eigenlijk al afgerond. Een verwoestende storm heeft echter de zorgvuldig

bewaarde gevel op een nacht weggeblazen. Kort daarop konden de archeologen hier aan de slag. De bewering de Kroniek van het vorig jaar dat de voorgevel van Amicitia zich op de plaats bevindt van de stadsmuur, moet na dit onderzoek worden herzien. De tweede stadsmuur lag weliswaar onder het gebouw van de sociëteit, maar eerder richting achtergevel dan onder de voorgevel en geen enkele muur maakt voor de fundering gebruik van de oude muur. De oude stadsmuur is zelfs voor het grootste deel weggebroken, er rest slechts uitbraakpuin. Vanaf 1829 was de sloop van de stadsmuur voortvarend aangepakt en blijkbaar zo rigoreus dat tot aan het funderingsniveau de stenen zijn weggebroken. Toen de eerste sociëteit in 1837 werd gebouwd, was dit gebied tussen Utrechtse- en Slijkpoort al enkel jaren veranderd in plantsoen.

Kapel Koelhorst De kapel gelegen bij het landgoed Koelhorst in westelijk Hoogland vormt met de omgeving een zeer schilderachtig geheel, maar is bij nadere beschouwing wel erg bouwvallig. Een restauratie is zeer noodzakelijk en de plannen daarvoor worden voorbereid. De Rijksdienst voor Monumentenzorg adviseerde zeer terecht hieraan voorafgaand een bouwhistorisch onderzoek te laten uitvoeren. Ten dienste van bouwhistorici van het Bureau voor Bouw- en Architectuurgeschiedenis (BBA) deden de gemeentelijke archeologen het werk onder het maaiveld. Voor eerdere restauratieplannen in 1996 waren de fundamenten van de kapel al eens gedeeltelijk blotgelegd, maar toen waren er noch bouwhistorici noch archeologen aan te pas gekomen.

De kapel is gefundeerd op spaarbogen, een systeem van funderen dat in de late Middeleeuwen in zwang kwam. Men spaarde er – zoals het woord al zegt – stenen mee uit. Een hoog, die rust op twee pijlers, overspant een ruimte die is opgevuld met grond, op welke plek stenen werden uitgespaard. De kapel lijkt (ondergronds) uit één bouwfase te bestaan. De baksteenformaten wijzen op een datering in het begin van de 14de eeuw, mogelijk rond 1325. De vroegste vermelding van de kapel dateert van 1363. De nabijgelegen kapel van Isselt, die net zoals de kapel van Koelhorst tot de Leusdense parochie behoorde, was in 1339 gesticht. De ouderdom van de kapellen ontloopt elkaar dus niet veel. Niet op het terrein van kapel en huis Isselt zelf, dat de status van archeologisch rijksmonument heeft, maar eraan grenzend werd dit jaar ook archeologisch onderzoek gedaan.

Bedrijventerrein Isselt Het gebied, dat globaal omsloten wordt door het spoor Amersfoort-Amsterdam, de Amsterdamseweg en de Uraniumweg, en waar boerderijen en een volkstuintencomplex lagen, is nu bestemd als bedrijventerrein. De nabijheid van het voormalige middeleeuwse huis en kapel Isselt en de hoger gelegen zandige bodem (dekzandrug) waren redenen voor de archeologische dienst hier een onderzoek te ondernemen.

De gevonden sporen van boerderijen tonen aan dat het gebied vanaf 1300 in

gebruik is genomen. Verkleuringen in de grond, zogenaamde paalkuilen, geven de contouren weer van houten boerderijen. Uit latere eeuwen stammen de resten van bakstenen boerderijen. Het gebied is dus eeuwenlang agrarisch in gebruik geweest. De datering van de eerste bewoning sluit aan bij de stichting van kapel Isselt in 1339.

Mikweh, Muurhuizen 26 Vlakbij de Amersfoortse synagoge (tussen Kortegracht en Muurhuizen, met de ingang aan de Drieringensteeg) bevond zich vroeger een Joods bad, een zogenaamde mikweh. Hier konden Joden een rituele reiniging ondergaan. Het badhuis bevond zich in het pand aan de zuidzijde van de synagoge, dat nu zijn ingang heeft aan Muurhuizen nummer 26. Korte tijd na de bouw van de synagoge in 1727 heeft men waarschijnlijk het bad aangelegd. In 1943 werden vernielingen aangericht in de synagoge en de mikweh; na de oorlog werd de mikweh niet hersteld. Het badhuis werd in 1953 verbouwd tot woning en over de baden legde men een betonnen vloer.

Bij een verbouwing in het voorjaar van 2000 stuitte de huidige eigenaar bij het openen van de vloer op een van de zeer beschadigde en met puin vol gestorte bassins. Eigenaar en architect hebben de stadsarcheologen toen advies gevraagd. Het idee van de eigenaar was dit bad af te dekken met een glazen plaat als vloer, zodat de geschiedenis van het pand zichtbaar zou blijven.

Bij het archeologisch onderzoek werden een tweede bassin ernaast en de opvangbekkens (citernes) ontdekt voor het hemelwater waarmee de mikweh gevuld diende te worden. Een mikweh is altijd volgens strikte voorschriften gebouwd en moet voor een deel worden gevuld met natuurlijk, 'rein' water, dus bron- of regenwater. Het regenwater werd waarschijnlijk via dakgoten en regenpijpen gevoerd naar ondergrondse citernes, waarvan zich er twee onder het plaatsje tussen synagoge en badhuis bevinden. Vandaar loopt wellicht een buis naar een van de bassins. De citernes onder het plaatsje zijn heel ondiep, maar zeer breed, wat te maken heeft met het niveau van de toevoer naar de bassins. Het had uiteraard geen zin deze citernes dieper te maken dan het aanvoergat in het bassin. De bassins waren even groot: ruim 1,10 meter in het vierkant. Het opvangbassin was bekleed met platen marmer en had twee mooie messing kranen. Het bassin ernaast, waarschijnlijk het eigenlijke bad, waarin men werd gedompeld, was mogelijk in een laatste stadium bekleed met eenvoudige crème kleurige tegels. Het was echter voorheen ook bekleed met marmeren platen. Tussen de twee bassins bevond zich ondergronds een verbindingsbuis, waardoor het water van het ene naar het andere kon lopen. In de plavuizen vloeren van beide bassins bevonden zich afvoergaten, dichtgezet met een messing stop. Hoe het hele systeem van opvang, toevoer en menging heeft gewerkt, is met de voorhanden zijnde gegevens niet precies te reconstrueren. Daarvoor zou meer graafwerk nodig zijn geweest, ook onder het plaatsje waar de citernes liggen.
